

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.20.616 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 82-1/-19(575.2)(043)

КАДЫРБЕК КЫЗЫ НУРКЫЗ
**СҮЙҮНБАЙ ЭРАЛИЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ КӨРКӨМ СӨЗ
КАРАЖАТТАР СИСТЕМАСЫ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Акматалиев Абдылдажан Амантурович,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын академиги, Ч.Айтматов атындагы тил
жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер

Искендерова Суусар Искендеровна,
филология илимдеринин доктору, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык
университетинин Үзгүлтүксүз жана аралыктан билим
берүү институнунун педагогикалык билим берүү жана
инновациялык технологиялар кафедрасынын башчысы

Исаева Сайра Нуркасымовна,
филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын
атындагы Кыргыз Улуттук университетинин кыргыз
адабияты кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме

Сатыбалды Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты
кафедрасы
Дареги: 722600, Нарын шаары, Сагынбай Орозбак уулу
көч. №25

Диссертация 2022-жылдын 20-сентябрында саат 13.00до филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдында түзүлгөн Д 10.20.616 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. <https://vc.vak.kg/b/ds--r3q-rf9-gyb> шилтемеси аркылуу кирүүгө болот.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а) Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматовдун проспекти, 27) жана УАКтын электрондук порталынан <https://vc.vak.kg/b/ds--r3q-rf9-gyb> шилтемеси боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 20-июнунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ.

Теманын актуалдуулугу. Сүйүнбай Эралиев – кыргыздын салттуу поэзиясынын баалуу көркөм казынасынын татыктуу мурасткери, улантуучусу жана аны өз заманынын адабий-эстетикалык, идеялык-тематикалык, жанрдык-стилдик, образдык-поэтикалык, формалык жаңылыктар менен байытып, толуктап, келечек муунга өзүнүн чыгармаларын санжыргалуу мурас катары калтырып кеткен көрүнүктүү акындарыбыздын бири.

Анын 1949-жылы жарык көргөн “Биринчи жаңырык” жыйнагын дебют деп алсак, андан кийин «Түнкү сыр» (1960), «Уяң жылдыздар» (1962), «Поэма о любви» (1962), «Күндөр» (1964), «Жайында» (1966), «Жылдыздарга саякат» (1966), «Упрямая красавица» (1966), «Өмүрлөргө саякат» (1967), «Жол» (1969), «Сан тоолор» (1971), «Каркыралар» (1972), «Кыргыз жаны» (1974), «Айыл ырлары» (1976), «Тандалмалар» (1978, 1981, 1983, 1991), «Биздин суулар» (1980), «Избранное» (1981), «Кыштак кечтери» (1985), «Кызгылт багымдат» (1987), «Дүйнө» (1991) ж. б. жыйнактары жарыкка чыккан. Жалпысынан, акындын кыргыз тилинде 46, орус тилинде 20, башка тилдерде 4 китеби жарык көргөн (акындын айтып берүүсү боюнча). Ал эми акындын көзү тирүүсүндө жарык көргөн ырлар жана коториолордон турган “Тандалмалар” атуу акыркы жыйнагы 2009 -жылы жарык көргөн. Демек, 60 жыл үзгүлтүксүз жазган акын. Кыргыз улуттук поэзиясында эң узак жана жемиштүү иштеп, жаңычылдыгы, чыгармачылык табылгалары менен ордун таап А.Осмоновдон кийини мектебин түзө алган акын. Мындан сырткары кыргыз поэзиясында традициялуу эмес ыр формаларын киргизип, ашкере бай көркөм тили менен айырмаланат. Ушул факты аркылуу караганда эле анын чыгармаларын ар тараптан иликтөө – кыргыз адабият таануусунда маанилүү багыт жана зарылчылдык экендиги көрүнөт.

Байыркы грек философу Аристотель: “Тот, кто открывает новый троп, – открывает новую связь в мире” дегениндей, С.Эралиевдин поэзиясындагы оригиналдуу көркөм туюнтмалар, троптук көркөм сөз каражаттары абдан кызык байкоолорго, ой жүгүртүүлөргө, көркөм поэтикалык жалпылоолорго жем таштайт. Ошондуктан акындын поэзиясынын көркөмдүк наркын арттырууга катышы бар жагдайларды, жаңы поэтикалык ширешмелерди, кыргыз поэзиясынын эстетикалык корун байыткан эралиевдик поэтикалык табылгаларды кеңири талдап ачып берүү күн тартибиндеги маселелерден болуп эсептелет.

Жалпы эле көркөм адабиятка, анын ичинде поэзияга өзүнчө бир эстетикалык ыраң-түс тартуулап, аны мазмун-маанилик жактан тереңдетип, ал эми формалык жактан кооздоп турган көркөм сөз каражаттарынын жана ыкмаларынын алкагы бир топ кеңири экени белгилүү. Троптор, стилистикалык ыкмалар жана фигуралар, лексикалык ыкмалар максатка ылайык, орундуу колдонулса, жогоруда айтылган “көркөм синтез” ишке ашат. Аны ишке ашырууда бир кыйла активдүү жана арбын колдонулуп

жүргөн каражаттардын бири болуп троптун бир түрү метафора эсептелет. Метафора троптун башка турлөрүнөн сүрөттөөгө алынган же баяндалуучу нерсенин бардык спецификасын комплекстүү ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгү менен айырмаланат. Демек, объектинин же субъектинин кебете-кешпири, ой-сезимин, кыймыл-аракетин образдуу чагылдырууга көмөкчү болот.

Поэзияга зор салым кошкон акындын поэзияга сиңирген эмгеги ар түрдүү аспектиден каралып, чакан макаладан диссертациялык иш, монографияга чейинки алкактагы илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуп келе жатат. Ал эмгектерде С.Эралиевдин чыгармачылыгынын жалпы эволюциясы, жарандык, пейзаждык, сүйүү, медитативдик-философиялык тематикадагы лирикаларды жаратуудагы акындын чеберчилиги, лиро-эпикалык жанрдагы каармандардын образын түзүүдөгү психологизм маселеси, пейзаждык параллелдер, көркөм деталдар, котормочулук ишмердиги жаатындагы маселелер камтылган. Ал эми акындын чыгармачылыгындагы биз изилдөөгө алган көркөм сөз каражаты маселеси айрым эмгектерде фрагменттик мүнөздө гана үстүрт каралган учурлар кездешет.

Адабиятчынын бул теориялык ыңгайда чыгарылган жыйынтыгы, үстүртөн караганда, чечмелеп түшүнүүгө татаал ребус сыяктуу. Бул теориялык маселени ар тарабынан майдалап түшүндүрүп, мисалдар менен бекемдеп далилдөө үчүн атайын өзүнчө кенен изилдөө талап кылынмак.

Акын Сүйүнбай Эралиевдин поэзиясындагы көркөм сөз каражаттар, ал аркылуу акындын идеялык-эстетикалык, поэтикалык-композициялык жаңычылдыктарын талдоо жана баа берүү зарылчылыгы **изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугун** аныктап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Бул кандидаттык диссертациянын темасы ОшМУнун кыргыз адабияты кафедрасынын тематикалык планына ылайык келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери:

Кыргыз адабиятынын, анын ичинен поэзиянын өнүгүү жолунда поэтикалык көркөм сөз каражаттарын колдонуу чеберчилиги жагынан Сүйүнбай Эралиевдин кошкон салымын жана адабияттагы ордун аныктоо - изилдөөнүн негизги максаты катары каралат.

Диссертациялык ишибизде төмөнкүдөй милдеттер коюлду.

- кыргыз адабият таануусунда С.Эралиевдин чыгармачылыгынын изилденишине сереп жасоо;
- көркөм сөз каражаттарынын көркөм сөз өнөрүндөгү аткарган функциясы жөнүндөгү жалпы теориялык маселелерге көңүл буруп, кыргыз адабият таануусундагы көркөм сөз каражаттарына байланыштуу ой-пикирлерге талдоо жүргүзүп, изилдөөлөргө обзор берүү;
- акындын салттуу поэтикалык үлгүдөгү лирикалык ырларындагы өтмө маанидеги образдык туюнтмаларды колдонуу чеберчилигине анализ берүү;

- традициялык формада жазылган поэмалардагы көркөм сөз каражаттарын талдоо;
- эркин ыр формасындагы лирикада көркөм сөз каражаттарын колдонуудагы акындын новаторлугу;
- модернисттик поэмаларында көркөм образдык жаңы туюнтмаларды колдонуудагы акындын табылгаларына баа берүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Бүгүнкү күнгө чейин С.Эралиевдин поэзиясынын ар кыл проблемаларына байланыштуу изилдөөлөр болгон менен андагы көркөм сөз каражаттарынын идеялык-эстетикалык, композициялык-поэтикалык функциясы системалуу изилдөөгө алынган эмес. Акындын традициялык жана модернисттик поэтикалык формадагы лирикалык, лиро-эпикалык жанрдагы чыгармаларындагы өтмө маанилүү көркөм каражаттарга талдоо жүргүзүү аркылуу акындын поэзиясынын индивидуалдуулугунун дагы бир кырын таанып билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Иштин теориялык мааниси. Бул изилдөөнүн тыянактары поэтикалык чыгарманын табиятын ичкериден ачып берүүдө сөздөрдү көркөм семантикалык, структуралык, функционалдык кызматына, алардын ички маанилик жылышуу, өз ара үндөшүү касиетине тыкыр көңүл буруу зарылдыгына басым жасалышы жана чыгарылган жыйынтыктары менен поэзияны талдоого арналган кийинки эмгектерге өз жардамын тийгизет деп ойлойбуз.

Иштин практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарын жана илимий жыйынтыктарын адабият таануу илиминде поэзияны иликтөө иштеринде, ЖОЖдордо ХХ кылымдагы кыргыз адабият боюнча курста, атайын курстарды өтүүдө колдонулат. Мындан тышкары, кыргыз профессионал жазма адабияты боюнча окуу басылмаларын, окуу китептерин, окуу усулдук куралдарды, көрсөтмөлөрдү, колдонмолорду түзүүдө пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

- С.Эралиевдин чыгармачылыгын изилдөөдө, кабылдоодо коомдук өнүгүүнүн ар кыл этаптарындагы коомдук-саясий, маданий, эстетикалык түшүнүктөрдүн өзгөчөлүктүү айырмачылыктары, адабиятчынын жеке турмуштук, адистик тажрыйбасы, эстетикалык табити көз караштын ар түрдүүлүгүн, пикирлердин көп кырдуу болушун шарттап турат. С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм каражат маселеси буга чейин атайын системалуу изилдөөнүн объектиси болгон эмес.

- тарыхы, географиялык шарттары, турмуш-тиричиликтик өзгөчөлүгүнө жараша элдердин эстетикалык дүйнө таанымы, б.а. сулуулук, көркөмдүк жөнүндөгү түшүнүктөрүндө айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр бар. Демек, ушул өзгөчөлүктөргө жараша көркөм өнөрдөгү көркөм каражат, ыкмаларда да айырмачылыктардын болушу мыйзам ченемдүү.

- С.Эралиевдин лирикалык ыкмаларынан сөздөрдү кандайдыр бир мазмундук, элестик, үндүк, сапаттык, мезгилдик жактан образдуу

айкалыштыруунун натыйжасында жаңы көркөм туюнтма, оригиналдуу метафоралык-салыштыруучулук, метонимиялык, эпитеттик, кээ бир учурларда, гипербола жана литоталуу сыйымдуу көркөм образдар жаратылгандыгын көрүүгө болот.

- традициялуу поэтикалык ыкмадагы поэмаларда көркөм каражаттар улуттук эпикалык салттык негизде колдонулган, акындын лирикалык ырларындагыдай татаал тутумдуу метафоралык туюнтмалар жокко эсе.

- С.Эралиевдин традициялуу ыр формасынан эркин ыр формасына өтүүсү – бул формалык эле жаңылануу эмес, биринчи иретте мазмундук жаңылануу, ритм, ыргактын жаңылануусу, доордун талабы болгон.

- Улуттук поэзияда модернисттик поэзиянын калыптануусу С.Эралиевдин чыгармачылыгына тыгыз байланыштуу.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Темага тиешелүү илимий-теориялык, фактылык маалыматтарды талдоо, жуурулуштуруу аркылуу жетишилген илимий тыянактар издөнүүчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациядан алынган илимий жыйынтыктар доклад түрүндө республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда, семинарларда, лекцияларда чагылдырылды.

Диссертациянын натыйжаларынын публикацияларда чагылтылуу толуктугу. Изилдөөнүн негизги жоболору 11 (он бир) публикацияда ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 5,6 басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, алты параграфтан, баптар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 173 (жүз жетимиш үч) бетти, адабияттардын тизмеси менен тиркемелер кошулгандагы жалпы көлөмү – 184 (жүз сексен төрт) бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын **Киришүү** бөлүмүндө тандалып алынган темасынын актуалдуулугу негизделет, аны иштеп чыгуу даражасы мүнөздөлөт, изилдөөнүн максаты менен милдеттери аныкталып, коргоого сунуш кылынган жоболор туюндурулуп берилет.

Диссертациянын **биринчи бабы “Сүйүнбай Эралиевдин поэзиясын изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери”** деп аталат.

Кыргыз поэзиясынын өнүгүү процессинде Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылыгынын ээлеген орду бир топ салмактуу. Акындын чыгармачылыгы улуттук адабият таануубуздун адабият тарыхы, адабият теориясы, адабий сындык багыттарындагы бир топ адабий изилдөөлөргө баалуу, кызыктуу объект болуп берген. Иштин бул биринчи бабында

акындын чыгармачылыгы боюнча бизге чейинки жазылган илимий эмгектерге, макалаларга обзор берилип, ал эмгектерде басым коюлган проблемалардын изилдениш деңгээлдери жана ошондой эле кыргыз көркөм сөз өнөрүндөгү көркөм сөз каражаттарынын аткарган функциясы, чеберчилик маселеси, изилдениш жагдайы тууралуу сөз жүрдү.

“С.Эралиевдин чыгармачылыгынын изилдениш деңгээли” деп аталган биринчи параграфта XX кылымдын элүүнчү жылдарынан соңку мезгилге чейинки убакыт аралыгында С.Эралиевдин чыгармачылыгы боюнча жарык көргөн эмгектер талдоого алынды.

С.Эралиевдин чыгармачылыгына алгачкылардан болуп пикир айткан адам кыргыздын дагы бир таланттуу, көрүнүктүү акыны Т.Үмөталиев болгон. Ал С.Эралиевдин 1949-жылы жарык көргөн “Биринчи жаңырык” аталышындагы алгачкы жыйнагына жазган баш сөзүндө жаш акындын келечектеги чыгармачылыгынан көптү үмүттөнүүгө болорун белгилеп, ак жол каалаган.

1949, 1950-жылдары удаа жарык көргөн чакан эки жыйнакчасынан кийин С.Эралиев чыгармачылык изденүү багытында көп эмгектенип, советтик көрүнүктүү жазуучу А.Твардовскийдин “Василий Тёркин” поэмасы баштаган бир топ поэтикалык чыгармаларды которуп, өзүнүн акындык чеберчилигин чыңоо, тажрыйба топтоо багытында бир топ аракет жумшаган. Мына ушул түйшүктүү чыгармачылык изденүүнүн татыктуу жемиши катары 1959-жылы акындын “Ак Мөөр” поэмасы жарык көргөн. Бул поэма бардык адабий изилдөөчүлүк эмгектерде С.Эралиевдин акындык дараметин көрсөткөн мыкты поэтикалык үлгү, улуттук поэзиянын көрүнүктүү чыгармаларынын бири катары бир ооздон тастыкталып келет. Автордун, ошону менен бирге улуттук поэзиянын жетишкен ийгилигинин көрсөткүчү болгон бул поэмага карата алгачкы адабий сындык макала К.Укаев тарабынан жазылган.

К.Укаев өз учурунун адабий сынчылык таразасы так, эстетикалык табити, сынчылык адистик даярдыгы жогорку өкүлдөрүнүн бири болгон. Сынчы кандай чыгарманы талдоого албасын, өз замандаштарынын айрым бир макалаларында кездешкендей дүнүнөн мактап, сюжетин кайталап айтып берүү сыяктуу терс адаттардан качып, чыгарманын же калемгердин өзгөчөлөнгөн сапатын, ийгилик-кемчиликтүү көрүнүштөрдүн себебин окурман журтуна ачып түшүндүрүүгө аракет кылган. К.Укаев ушул макаласында А.Осмоновдун С.Эралиевге тийгизген таасирин, алардын ортосундагы устат-шакирт сыяктуу чыгармачылык мамилени да алгачкылардан болуп айткан. Кийин бул “осмоновдук таасир” темасы адабий изилдөөлөрдүн өз алдынчалуктуу атайын бир багытына айланган. Бул көлөмдүү макалада поэманын идеялык-эстетикалык мазмунун окурман чөйрөсүнө кеңири талдап, акындык өзгөчөлүктүү, артыкчылыктуу жактарын ачып берүү максатында чыгармачылыктын бир топ маселелери каралган. Санап өтсөк: сюжет куруудагы ашык-кеми жок тыкандык, каармандардын мүнөзүн ачып берүүдө портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөрдүн, көркөм

деталдардын өтө сарамжал жана натыйжалуу пайдаланышы, анан албетте, акындын сөз менен иштөө чеберчилиги жөнүндө талдоолор орун алган. Бирок биз изилдөөгө алмакчы болуп жаткан көркөм сөз каражаттар маселеси жагдайында, поэмада кезикпеген “айдай”, “күндөй” сыяктуу штамптуу салыштыруулар тууралуу учкай гана кайрылып, поэмада ийгиликтүү пайдаланылган көркөм сөз каражаттары – метафора, метонимия, салыштыруу, синекдоха, симфора, жандандыруу сыяктуу троптор маселесине токтолгон эмес.

Албетте, бир эле макалада же бир монографиялык изилдөөдө чыгарманы ар тарабынан толук, биротоло талдап, бүтүрүп салууга мүмкүн эмес. Анын үстүнө көркөм чыгарманы кабылдап түшүнүүдө коомдук өнүгүүнүн ар кыл этаптарындагы коомдук түшүнүктөрдүн өзгөчөлүктүү айырмачылыктары, жеке окурмандын, адабиятчыныны турмуштук тажрыйбасы, эстетикалык табити, саясий, маданий, диний өзгөчөлүктөрү да көз караштын ар түрдүүлүгүн шарттап, пикирлердин көп кырдуу болушуна өз таасирин тийгизбей койбойт. Мындан сырткары, Ч.Айтматовдун, А.Осмоновдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөрдүн көптүгү “бир чыгарманы изилдөөнү бир эмгек менен чектеп коюу мүмкүн эмес” деген ойду тастыктоочу олуттуу дагы бир далил.

1962-жылдан тартып С.Эралиев традициялуу муун өлчөм жана уйкаштыктагы ырлар менен катар жаңычыл мазмундагы эркин ыр формасындагы ырларын гезит-журналдарга жарыялай баштаган. Акындын бул эркин ыр формасындагы изденүүлөрүнүн чындап жетилген жемиши деп 1964-жылы “Ала-Тоо” адабий журналынын төртүнчү санына жарыяланган “Жылдыздарга саякат” аттуу поэмасын атоого болот. Бул чыгарма адабиятты жакшы түшүнгөн адабий коомчулук, окурмандар тарабынан жакшы эле кабыл алынган менен официалдуу чөйрөдө сынга кабылып, четке кагууларга тушукту.

Акындын кыргыз поэзиясына мүнөздүү болбогон “чоочун” формада жазылган поэмасынын пайда болушу адабий коомчулугубузда ар кандай талаш-тартыштуу резонанс жаратканы менен, белгилүү мезгилге чейин адабиятчы, сынчылардын ичинен чоочун темада, чоочун формада, чоочун образдык туюнтма каражаттар менен жазылган жаңы поэма тууралуу дароо батынып, гезит, журнал бетине оң же терс пикирдеги макалаларын жарыялап жибергендер болгон жок. Улуттук адабиятта пайда болгон жаңы көрүнүштүн табият-таржымалын ачып бериш үчүн, биринчи иретте, ал жаңы көрүнүштүн философиялык-эстетикалык негиздеринен анча-мынча кабары бар даярдык керек эле, экинчиден, эл ичинде бийик баага татыган “Ак Мөөр” поэмасынын сүрү да ошол учурда орун алган айрым “келе бакан, куу союлдук” терс адат менен сындап жиберишке жол бербеген көрүнөт.

“Жылдыздарга саякатка” карата айтылган алгачкы салмактуу пикир – бул Ч.Айтматовдун “Жаңы жээк” [Айтматов, Ч. Открытие берега.// Сов.Кыргызстан. – 1964. – 13-сент.] аттуу макаласы болгон. Бул макала С.Эралиевдин жаңычыл поэмасынын эле эмес, ошону менен бирге жалпы

кыргыз поэзиясындагы модернисттик багыттагы чыгармалардын тушоосун кескендей макала болгон.

Элүүнчү жылдардагы Н. Хрущевдун кайра куруунун, хрущевдук жазгы баардын шарапаты менен келген азыноолак чыгармачылык эркиндик советтик искусстводо модернисттик багыттагы чыгармачылыктын өрүш ала баштоосуна шарт түзгөн. Бирок Совет өлкөсүнүн жетекчиси Н.С.Хрущевдун өзүнүн 1962-жылдын 1-декабрында СССР сүрөтчүлөр союзунун түзүлгөндүгүнүн отуз жылдыгына карата уюштурулган көргөзмөгө барган учурда авангардист художниктердин чыгармачылыгына карата айткан кескин пикири искусствонун бардык тармагында, анын ичинде адабиятта дагы жаңычыл форма издегендердин башынан кара туман айлантып өткөндөй болгон. Мындай көрүнүштүн жергиликтүү эпкини катары балким адабиятчы Ж.Төлөевдин дал ошол жылдын, ошол айдын (1962, декабрь) акырында жарык көргөн “Ыр ырдай болсун” аттуу макаласын [Төлөев Ж. Ыр ырдай болсун. // Ленинчил жаш. – 1962. – 26 дек.] мисал келтирип өтсөк болот. Анда С.Эралиевдин эркин формадагы ырларынан байкала баштаган уйкашсыздык, ритмсиздик “кыртыштан ажыраган, турмушта жарамсыз” жаңылык катары бааланган экен.

Ч.Айтматовдун макаласына кайрылып келе турган болсок, ал С.Эралиевдин жаңы жарык көргөн поэмасын (1964-жыл) толугу менен колдоого алып: “Ал кыргыз поэзиясынын, кыргыз эле эмес, мен ойлойм, бүтүндөй түрк тилдүү адабияттын жаңы жээгин ачты.” деп жогору баа берген. Макаласынын соңунда адабий өнүгүүнүн бир көрүнүшү катары улуттук адабиятыбызга кирип жаткан жаңылыкты жерибей, тескерисинче, адабиятыбыздын кызыкчылыгы үчүн жаңы жээктин өздөштүрүлүшү зарыл экендигин бекемдейт. Ошондой эле бул поэма мыкты котормочу Борис Слуцкий тарабынан мыкты которулуп бүткөндүгүн окурмандарга кабарлап, котормочуга ыраазычылыгын билдирет. “Жылдыздарга саякат” поэмасына байланыштуу жазылган Ч.Айтматовдун макаласы бир эле С.Эралиевге дем бербестен, ошол алтымышынчы жылдары адабиятка келип кошулган М.Абылкасымова, Р.Рыскулов, О.Султанов сыяктуу жаш акындардын жаңычыл багыттагы изденүүлөрүнө дем, шык берген деп ойлойбуз.

С.Эралиевдин поэзиясын изилдөөлөргө байланыштуу бул обзордук бөлүмдө ошондой эле К.Асаналиевдин, А.Акматалиевдин, К.Артыкбаевдин, С.Жигитовдун, А.Садыковдун, С.Жумадылов, Ж.Төлөев, К.Оморкулов, К.Ботояров, К.Матиев, К.Даутов, А.Эркебаев, С.Тургунбаев, К.Эдилбаев, О.Ибраимов, К.Биялиев, Р.Садыкова, Б.Усубалиевдин изилдөөлөрү, илимий макалалары каралды.

С.Эралиевдин чыгармачылыгы кыргыз адабиятынын өнүгүүсүнүн маанилүү бир звеносу катары кыргыз адабиятынын тарыхтарынан орун алып келет. К.Артыкбаев тарабынан жазылган “Кыргыз совет адабиятынын тарыхында [Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф.: Мектеп, 1982. – 518 б.], Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан чыгарылган “Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын

эки томдугунда [Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. – Ф.: Илим басмасы, I том – 1987. – 822 б.; II том 1990. – 696 б.], Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан (Азыркы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту) чыгарылган 7 томдук “Кыргыз адабиятынын тарыхында [Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7 томдук. – Бишкек, 2002] жана О.Ибраимов тарабынан жазылган орус тилиндеги 2 томдук “История кыргызской литературы” аттуу окуу китебинде [Ибраимов О. История киргизской литературы. Учебник. – Бишкек: Бийиктик, 2013] С.Эралиевдин чыгармачылыгына атайын портреттик бөлүмдөр ыйгарылган. О.Ибраимовдун окуу китебине чейинки “...Тарыхтардын” обзордук жана атайын арналган портреттик бөлүмдөрүндө С.Эралиевдин чыгармачылыгы тууралуу хронологиялык тартипте кенири маалыматтар берилип, согуштан кийинки кыргыз поэзиясындагы көрүнүктүү фигура, мыкты лирикалык, лиро-эпикалык чыгармалардын автору, кыргыз поэзиясындагы эркин ыр формасынын баштоочусу катары бааланып келди. О.Ибраимов “...Тарыхында” мурдагыларда айтылгандай эле С.Эралиевди кыргыз классикалык поэзиясынын салтын уланткан традиционалист жана улуттук поэзияга жаңылык алып келген новатор акын катары сыпаттоо менен катар: “И все же необходимо признать, что в возникновении и утверждении поэтического модернизма веское и решающее слово принадлежало С.Эралиеву”, – деп баа берет [Ибраимов О. История киргизской литературы XX века: Том второй. Учебник. – Б.: Бийиктик, 2013. – с 73]. Ошондой эле “Если бы не было опыта С.Эралиева, если бы не было высокого поэтического мастерства С.Джусуева, истинной народности стиховой культуры Б.Сарногоева, не был бы ни киргизского импрессионизма, ни экспрессионизма” деген сыяктуу зарыл, жаңычыл, адилет пикирлер айтылган [Ибраимов О. История киргизской литературы XX века: Том второй. Учебник. – Б.: Бийиктик, 2013. – с 387].

Ал эми С.Эралиевдин чыгармачылыгындагы айрым кемчиликтер жөнүндө айтылган пикирлерге токтолуп өтө турган болсок, 60-жылдардын башында советтик искусстводогу модернисттик багыттагы изденүүлөрдүн сынга кабылышынын фонунда (алдыда эскерилип өткөндөй, СССР Сүрөтчүлөр союзунун көргөзмөсүндөгү абстракционист сүрөтчүлөрдүн чыгармаларына байланыштуу чыккан жанжалдуу окуядан улам өөрчүп кеткен) өзүбүздө, Кыргызстандын коомдук маданий, адабий жыйындарда акындын чыгармачылыгына карата идеологиялык өңүттө айтылган сын-пикирлерди, эскертүүлөрдү эске албаганда, акындын чыгармалары адабий сында негизинен позитивдүү бааларга татыган. Ушундай оң маанайда жазылган сындарда, маселен, К.Укаевдин, С.Жигитовдун, К.Даутовдун, А.Эркебаевдин макалаларында, белгиленип өткөн айрым бир кемчиликтерди жыйынтыктап келсек, алар С.Жигитовдун төмөндөгү пикиринин айланасынан алыс узабайт: “Ырас, Эралиевдин чыгармачылык сапары баштан-аяк шыдыр болгон жок. Көпчүлүк калемгерлердей эле ал адегенде

элдир-селдир ырлардан баштады, адабият майданына келгенде деле чоң акындарды туурап жазып жүрдү, өз убагында адабий процесстин терс көрүнүштөрүн сокур ээрчип да көрдү, кыйналыш-кысталыш менен өз акындык багытын айныбай тапкандан кийин да аздыр-көптүр өксүктөрдөн, мүчүлүштөрдөн четте калган жок. Бирок ошондой оош-кыйыштардын арасынан акындын жалпы чыгармачылыгын аралап өткөн магистраль сызыктар кашкайып даана көрүнөт. Ал сызыктардын арасынан астейдил серп салып караган киши Сүйүнбай Эралиевдин акындык тагдыры негизинен ыкыбалдуу болгон экен деп табат. Акыйкатта да иштин жайы дал ошондой” [Жигитов.С. Жаңычылык жолунда [Текст]/С. Жигитов. –Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 188 с]

Жыйынтыгында, С.Эралиев боюнча изилдөөлөргө сереп салууда айрым бир изилдөөлөрдө, мисалы С.Жигитов, Т.Аскаров, К.Ботояров, Ж.Бакашева ж.б. адабиятчылардын макалаларында поэзиянын башка маселелеринин катарында акындын чыгармачылыгындагы көркөм сөз каражаттарын колдонуу чеберчилиги жагдайында үстүрт же кыскача ой-пикирлер айтылгандыгына күбө болуп, ушул өңүттө атайын, тереңдетилген изилдөө зарыл экендигине күбө болдук.

I баптын экинчи параграфы **“Көркөм сөз каражаттары изилдөөнүн предмети катары”** деп аталат. Бул параграфта көркөм сөз каражаттарынын көркөм сөз өнөрүндөгү аткарган функциясы жөнүндөгү жалпы теориялык маселелерге көңүл бурулуп, кыргыз адабият таануусундагы көркөм сөз каражаттарына байланыштуу ой-пикирлерге талдоо жүргүзүлүп, изилдөөлөргө обзор берилет.

Диссертациянын негизги объектиси – XX кылымдагы кыргыз адабиятынын классик акыны Сүйүнбай Эралиевдин поэтикалык тексттери, ошондой эле залкар калемгердин поэтикалык аспекттеги ой-пикирлери чагылтылган макалаларынын, интервьюларынын, маектеринин тексттеринин жыйнактары. Иште эң ириде ушул материалдарга изилдөөнүн объектиси катары таянуу менен изилдөөнүн максатын жана милдеттерин ырааттуу түрдө жүзөгө ашырууга аракет жасалды.

Ошондой эле акындын чыгармачылыгын өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн объектиси менен предметине айлантышкан абройлуу окумуштуулардын маанилүү илимий-теориялык эмгектери да илимий булак катары пайдаланылып, ылайыгына жараша изилдөө объектисине алынды.

Диссертациянын предметин С.Эралиевдин лирикалары жана поэмаларындагы тилдик көркөм каражаттар, поэтикалык ширешмелер, троптун татаал жана жөнөкөй түрлөрү – жалпы эле көркөм сөз каражаттар системасы түзүп турат.

Изилдөөнүн илимий проблемасы – С.Эралиевдин чыгармаларындагы биринен экинчисине табигый түрдө агып өтүп келген түбөлүктүү адамзаттык баалуулуктар камтылганы, акындын ыр куруудагы жараткан жаңы көркөм сөз каражаттары, туюнтмалары поэтикалык түшүнүктөрдүн жарыгында, шооласында илимий талдоо жүргүзүү зарылдыгы болуп саналат.

Көркөм сөз каражаттарга байланыштуу биздин изилдөөбүзгө чейин эки диссертациялык иш корголгон. Анын бири Кеңеш Кырбашевдин кыргыз адабияты адистиги боюнча “Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили” аттуу темада 1968-жылы корголгон кандидаттык диссертациясы, экинчиси Сулайман Кайыповдун 1985-жылы фольклористика адистиги боюнча корголгон “Эр Төштүк эпосунун көркөм сүрөттөө каражаттары. Гипербола, салыштыруу” аттуу кандидаттык диссертациясы. Бул эки диссертациянын тең тексттери китеп болуп жарык көргөн. [Кырбашев К. Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили. – Фрунзе: Илим, 1967. – 100 б.; Кайыпов С. Проблемы поэтики эпоса “Эр Төштүк” (Гипербола, сравнение). – Фрунзе: Илим, 1990. – 320 с.] К.Кырбашевдин диссертациясы эки главадан туруп, биринчи главасы “Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы лексикалык жана фразеологиялык өзгөчөлүктөр” деп аталып тилдик өңүттө каралып, экинчи главасында “Поэзиянын көркөм сүрөттөө каражаттары”, тактап айтканда, эпитет, салыштыруу, метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруу, литота сыяктуу көркөм сүрөттөө каражаттар адабияттык өңүттө каралып, изилдөө негизинен алардын элес түзүүчүлүк жана психологиялык абалды жана автордук мамилени конкреттештирүүдөгү ролуна басым жасалган. Ал эми С.Кайыповдун диссертациясында “Эр Төштүк эпосунун кыргыздардын, казактардын, татарлардын фольклорунда айтылган өзгөчөлүктөрүн салыштырып талдоо аркылуу алардагы көркөм сөз каражаттардын колдонулушундагы окшоштуктар жана өзгөчөлүктөр, ал каражаттардын элдердин байыркы мифологиялык аң-сезими, дүйнө таанымы, эпостун жанрдык-стадиялык өнүгүүсү менен байланыштуулугу каралган.

Ошондой эле КР УИАнын мүчө-корреспонденти Бүбүна Керимжанованын “Адабият жана көркөм чеберчилик” деп аталган китебинин (Ф., 1980) бир бабы “Кыргыз адабиятынын көркөм сөз каражаттары” деп аталат. Баптын аталышы “көркөм сөз каражаттары” деп жалпы аталганы менен, автор алдын-ала өзү кыскача аннотация берип өткөндөй анда “Оозеки поэзия менен жазма адабияттагы чыгармаларда эпитеттердин колдонулуш жагдайын атайын белгилөө максаты гана көздөлгөн. Прозадагы көркөм сөз каражатынын идеялык-эстетикалык функциясына байланыштуу А.Акматалиев илим жолунун башталышында Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруу тууралуу изилдөөсүн жазган. [Акматалиев А. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм салыштыруу // Эл агартуу. – 1981. – 51-63 б.]. Ошондой эле С.Жигитовдун, К.Артыкбаевдин, А.Садыковдун, Т.Аскаровдун, О.Ибраимовдун ж.б. адабиятчылардын эмгектериндеги тигил же бул акындын чеберчилиги, стилдик өзгөчөлүгүнө байланыштуу поэзиядагы көркөм сөз каражаттарына тууралуу айтылган айрым бир ой-пикирлерди кезиктирүүгө болот. Албетте, орус тилдүү адабий изилдөөлөрдө, теориялык эмгектерде, көркөм адабият, тил илими боюнча окуу китептеринде, маалыматтык, терминологиялык, энциклопедиялык адабияттарда поэтикалык көркөм сөз каражаттарына байланыштуу маселелер камтылгандыгы белгилүү.

Адам табиятындагы болобу, жаратылышта болобу бардык жагымдуу, пайдалуу өсүп-өнүгүүгө салымы бар нерселерди жакшы, ал эми жагымсыз, зыяндуу, бузуп-кыйраткыч көрүнүштөрдүн баары жаман деп кабыл алынарынан шек санабай койсок деле болот. Ушундай жалпылыктардан улам адамзат коомундагы көп нерселер – этикалык, эстетикалык идеалдар, руханий, маданий, материалдык баалуулуктар, түшүнүктөр ар башка өлкөлөрдөгү ар кыл улуттагы бардык элдерге дээрлик бирдей эле түшүнүктүү. Эгерде мындай жалпылыктар болбосо, анда элдердин бири-биринин маданий, көркөм баалуулуктарын кабыл алуусунда да кыйынчылыктар болмок, Толстой, Айтматов, Маркестердин чыгармаларын түрдүү улуттун элдери бирдей түшүнүп, жакшы кабыл алуусу мүмкүн эмес эле.

Ошону менен катар тарыхы, географиялык шарттары, турмуш-тиричиликтик өзгөчөлүгүнө жараша элдердин эстетикалык дүйнө таанымы, б.а. сулуулук, көркөмдүк жөнүндөгү түшүнүктөрүндө айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр бар. Демек, ушул өзгөчөлүктөргө жараша көркөм өнөрдөгү көркөм каражат, ыкмаларда да айырмачылыктардын болушу мыйзам ченемдүү. Маселен, Барпы Алыкуловдун “Мөлмөлүм” аттуу ырындагы “Маиндигиң жоргонун жүрүшүндөй, Мөлмөлүм, / Өтүмдүүсүң Өзгөндүн күрүчүндөй, Мөлмөлүм” деген ырындагы сүйүктүү Мөлмөл кыздын жагымдуулугун жорго аттын жүрүшүнө же кыздын көп адамдарга жагарын сапаты жогору делген күрүчкө салыштыруу европалык менталитет менен тарбияланган адам үчүн орунсуз сезилиши мүмкүн, ошол эле учурда европалыктын же азиялык кытай, корей, япондордун айрым салыштыруулары, философиялык-эстетикалык түшүнүктөрү бизге, кыргыздарга өөн учурашы да толук ыктымал.

Коомдук өнүгүү эч убакта бир калыпта, бир орунда турбайт. Анда алдыга өнүгүүлөр, айрым учурда артка чегинүүлөр, өзгөрүүлөр болуп турат. Коомдун өнүгүүсүнө жараша адамдардын дүйнөнү кабыл алуусунда, философиялык-эстетикалык түшүнүктөрүндө өзгөрүүлөр, жаңылануулар да болуп тураары баарыбызга түшүнүктүү. Мисалы, кыргыз көркөм сөз өнөрүн акындык өнөр жөнүндө XX кылымдын башталышы менен соңку мезгилинин ортосунда эле бир топ айырмачылыктар бар деп айтсак эч жаңылышпайбыз. С.Эралиевдин XX кылымдын сексенинчи жылдарында жазган «Сөз жөнүндө» аттуу ырындагы “Акындар, болсок кантет сөзгө сараң, / Акындар, болсок кантет сөзгө кароо” деген ою төкмөлүк поэзиянын өкүлү Токтогул акындын төмөндөгү ырына маанилик жактан карама-каршы турат.

“Кашаң болбой ылдам бол,
“Чү” деген жерден бөлүнгөн.
Эңсеген элдин ичинде
Эрмек болуп чер жазсаң,
Эл чыгарбайт көңүлдөн.
“Кана айт-айт” дегизген
Ырчынын болот кашаңы,

Кечке чейин чоюлуп,
Кетире берет мазаңы”

[Китепте: Тыныбеков Т. Менин устаттарым. – Ф., 1983, 17-б.].

С.Эралиевдин ыр саптарынан адабияттык поэзияга коюлган жогорку талапты көрсөк, Токтогул акыныбыздын ыр сабынан төкмөчүлүк поэзияга болгон талапты көрөбүз. “Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт, аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт” деген макалды чыгарган эл төкмөчүлүк өнөргө келгенде акындан кандай тема, эмне кырдаал болбосун жазгы жамгырдай сабалап төгүп ырдашын каалашат, талап кылышат. Манасчылык, кошокчулук өнөргө деле талап ошондой, “чү” деген жерден күлүктүн жүрүшүндөй ылдамдык менен ыр тизмегин чубурта албаган адам өзүн ырчы же манасчы деп элге тааныта албайт. Төкмөчүлүк өнөрдө оюн-зооктук, театралдык синкреттүүлүк көрүнүш кошо жүргөндүктөн, акындар угарман-көрүүчүлөрүнүн көңүлүн узагыраак ээлеп, өзүнүн чебер экендигин көрсөтүп, көрөрмандарынын көңүлүн курсант кылуу көздөйт. Акындын өнөрдөгү “сөзгө сараңдык” жөнүндө С.Эралиевдин айтканы мындай учурга туура келбейт. Албетте, төкмө ырчы өнөр ээси катары жоопкерчилик алып, эл алдына чыккандан кийин айткан сөзү маңыздуу, жүйөөлүү болушу абзел. Демек, доорлордун алмашуусу, коомдук өзгөрүүлөргө жараша көркөм сөз каражаттарынын поэтикалык-эстетикалык функциясында да бир топ өзгөрүүлөр болуп турат.

Белгилүү сынчы, адабиятчы С.Жигитов адабий-теориялык аспектиде жазылган “Лирикалык ырдагы образ” аттуу көлөмдүү макаласында 60-70-жылдагы кыргыз поэзиясында бир топ жандуу изденүүлөр болуп жаткандыгын, улуттук поэзиянын формалык мүмкүнчүлүктөрүн туюнтуу каражаттарын, поэтикалык сөздүгүн жаңылоо жана байытуу жагынан бир кыйла аракеттер болгондугун белгилеп келип, бул изденүүлөрдүн арасынан байкалган терс көрүнүштөргө токтолот.

С.Жигитовдун макаласынын жалпы максаты: көркөм образ, образдуулук менен көркөм сөз каражаттарынын, тактап айтканда, өтмө маанилүү троптордун өз ара байланышы бар, бирок ошол эле убакта “караманча эки башка түшүнүк” деген адабий-теориялык аныктаманы иллюстративдүү мисалдар менен чечмелеп түшүндүрүү. Адабиятчы теориялык бул тезисти далилдөө үчүн орус адабиятынан А.С.Пушкиндин “Я вас любил...” деген ырын мисал келтирет, А.Осмоновдун “Жибек кийген эрке кыз” деген ырын кеңири адабий талдоого алат. Талдоонун жыйынтыгында лирикалык ырдагы образдуулуктун даражасы эч качан өтмө маанидеги сөздөрдүн аз же көп колдонулушуна көз каранды эмес деген корутунду чыгарылат. “Ырда пайдаланылган сөздөрдүн арасында салыштыруу же метафора жокко эсе, бирок андагы негизги ойду ой жайылып кеткен салыштыруу (развернутое сравнение) иретинде айтылган. Мунун өзү ырдагы ойду метафоралуу кылат, анткени метафора деген түпкү табияты жагынан салыштырууга киндиктеш (байыркы гректер метафораны кыскартылган

салыштыруу деп атаган). Демек ал ырдын сөздөрү эмес, негизги ою (идеясы) метафоралуу”, – дейт С.Жигитов.

Адабиятчынын бул теориялык ыңгайда чыгарылган жыйынтыгы, үстүртөн караганда, чечмелеп түшүнүүгө татаал ребус сыяктуу. Бул теориялык маселени ар тарабынан майдалап түшүндүрүп, мисалдар менен бекемдеп далилдөө үчүн атайын өзүнчө кенен изилдөө талап кылынмак. Мына ушундай изилдөө кийин окумуштуу Б.Усубалиев тарабынан жазылды.

Б.Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” аттуу монографиясында (Бишкек, 1994) көркөм чыгарманын тили, ал тилдин коммуникативдик функциясынан эстетикалык функциясынын айырмачылыгы, сөздөрдүн көркөм образ түзүүдөгү ролу кең-кесири изилденген. Бул теориялык маселелерди иликтеп, түшүндүрүүдө кыргыз прозасы, поэзиясындагы мыкты деп эсептелген бир топ чыгармаларды талдоо менен катар С.Эралиевдин “Бүбүсара” аттуу ырын талдоого төрт бет (122-126-беттер), “Жүз жылдар мындан кийин да” аттуу үч строфадан турган чакан ырына отуз беттик көлөмдөгү кеңири талдоо (132-162-беттер) арналган.

Монографиялык эмгектен: “тропту сөздүн кайра жаралышынын жөн гана ыгы катары эмес, а көркөм ойлоонун ыгы катары кароо зарыл, себеби алар, айталы, метафора аркылуу биз кадыресе адам ачууга дарамети жетпеген дүйнөнү, дүйнөнүн бир сырын ачып жаткан болобуз”; “Арийне, көркөм чыгарма кандайдыр бир нерсе жөнүндө баяндайт, муну эч ким танбайт, бирок анын жаны поэтикалык метафорада жаткандыгын, дал ушул аркылуу эстетикалык жүктү аркалаарын кантип унутуп коё алабыз” (185-б. Басымды биз койдук – Н.К.); “метафора – бул сөз маанилеринин кеңейиши эле эмес, а дүйнөнү жаңыча, өзүнчө кабылдоо, көрө билүү” деген сыяктуу теориялык бүтүмдөрдү учуратабыз [Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек, 1994. – 156-157-бб.].

С.Жигитовдун, Б.Усубалиевдин көркөм образдуулук, поэтикалык ой жөнүндөгү эмгектери поэзиянын табиятын түшүнүүгө, анын ичинде С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм сөз каражаттарын изилдеп, түшүнүүгө теориялык-методологиялык жактан чоң өбөлгө болуп бере алат.

Кыргыз поэзиясындагы көркөм сөз каражаттарына байланыштуу ойлорду ошондой эле К.Артыкбаевдин, А.Садыковдун, Ж.Төлөевдин, Ж.Шералиевдин, Д.Туратовдун, К.Даутовдун, Л.Үкүбаеванын, А.Эркебаевдин, О.Ибраимовдун ж.б. адабиятчы-окумуштууларыбыздын поэзиянын тигил же бул маселесине байланыштуу эмгектеринен кезиктирүүгө болот.

Диссертациялык иштин экинчи бабы **“С.Эралиевдин кыргыз поэзиясынын салттуу үлгүсүндөгү чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттарынын идеялык-эстетикалык функциясы”** деп аталып, ал эки параграфтан турат.

“Акындын лирикаларындагы өтмө маанидеги көркөм туюнтмалар” деп аталган параграфта акындын салттуу поэтикалык үлгүдөгү лирикалык ырлары талдоого алынат.

Акындын жарандык, пейзаждык, сүйүү ж.б. темада жазылган лирикасы кандай чебер, поэтикалуу, элестүү экендигин адабиятчыларыбыз акындын керемет саптарынан мисалга тартып, далай ирет белгилешкен. Адабият тарыхында акындын лирикасына төмөнкүдөй баа берилген: “Эралиевдин лирикасы сырга бай, ойго март, музыкага канык гана эмес, ашкере сүрөттөөчүлүк касиетке ээ. Акын карапайым сөздөр менен да, өтмө маанидеги сөз айкалыштары менен да таамай сүрөттөр тарта билет, көп учурда кыска эле ыр жолдору аркылуу адамдын кызыктуу бир психологиялык абалын, коомдук турмуштун жана табият стихиясынын мүнөздүү көрүнүштөрүн, кыймыл-аракеттеги кубулуштардын оңой кармалбас элестерин акылга туюмдуу, сезимге жугумдуу бере алат.” [Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. I том. – Фрунзе: Илим, 1987. – 533 б.].

Тилдеги сөздөр түз жана өтмө мааниде колдонулары белгилүү. Предметтик – номинативдик маанидеги сөздөр өз ара пикир алышууда болсун, көркөм адабиятта, журналистикада, ал түгүл илимий адабияттарда ойду, элестүү, так, эмоционалдуу-экспрессивдүү жеткирүүдө жетишсиздик кылат. Сөздөр кандайдыр бир окшоштук, элестик, үндүк, сапаттык, мезгилдик ж.б. жактан айкалышуу, ордун алмаштыруусунун натыйжасында алар өздөрүнүн туруктуу баштапкы тике маанилерин өзгөртүп, жаңы өтмө мааниге өтүп кетет. Сөздөрдөгү мындай маанилик жактан ооштуруу *өтмө маани* же “*троп*” деп аталат. Троп тексттеги ойду жекелештирүү, абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттештирүү, окуя, кубулуштун предметтүүлүгүн, элестүүлүгүн арттыруу үчүн колдонулат.

Өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттарынын ичинен салыштыруу эң кеңири тараган жана жөнөкөй түрү болуп эсептелет. Белгилүү айтматовтаануучу А.Акматалиев “Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттары” деген макаласында жазуучунун чыгармаларында кезиккен образдуу салыштыруулардын идеялык-эстетикалык кызматын талдап жатып: “Эгерде дүйнөнү таанып-билүүнүн бир жолу катары салыштыруу ыкмасы пайдаланылбаганда жаңы көрүнүштөрдү, кубулуштарды, түшүнүктөрдү өздөштүрүү кыйла татаал, көпчүлүк учурда мүмкүн да эмес болсо керек”, – дейт. [Акматалиев А. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттар (Салыштыруу) // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2009. – №3(8). – 68-б.]. Ырасында да, тике маанилүү сөздөр менен айтып жеткирүүгө, түшүндүрүүгө мүмкүн эместей психологиялык кырдаал, элес, кубулуштарды акын белгилүү бир жандуу сүрөт менен кошо поэтикалык-эстетикалык, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды философиялык, психологиялык, нравалык-эстетикалык ж.б. маани-мазмунду чебердик менен бир өзүндө сыйдырып турган көркөм туюнтмалар, б.а.,

троптор аркылуу өтө сыйымдуу, кыска, нуска бере алышы мүмкүн. С.Эралиевдин төмөнкү саптарын мисалга тартып көрөлү:

Ал бурулган тарапты *күн тийгендей*
Бир башкача жарык кылып таштагын,
Жаратылыш болсун *күлүп ийгендей...*
Ошол – менин көөнөрбөгөн жаш чагым.

(“Жаш чагым” С.Эралиев)

Бул – беш строфадан турган ырдын жыйынтыктоочу акыркы строфасы. Ырда лирикалык каарман өзүнүн сүрөтчү досунан жаштык курагын картинада чагылдырып берүүсүн суранат. Ар кайсы сүрөтчү жаштыктын элесин ар кандай тартышы мүмкүн. Ал эми лирикалык каарман сүрөтчүдөн бардык эле кыргыз баласына тааныш көрүнүштөрдүн сүрөттө болуусун ирети менен санап өтөт: жай, жайлоо, өзөн, боз үй, желедеги жылкылар, анан бериде кыя жол менен өрлөп, суу көтөрүп бараткан кыз болуусу керек. Ырдын төртүнчү строфасында ал кыз берки беттеги “алда кимди” байкап, булаң эте бурулуп, кылчак карап, анан өз жолун улоосу керек экендиги айтылат. Кыз кылчак караган тушта (б.а., бешинчи, акыркы строфада) берки тарап “күн тийгендей” жаркып, жаратылыш “күлүп ийгендей” көрүнүшкө ээ болуш керек. Жигит жөнүндө бир ооз сөз айтылбаса да, акындын керемет “кистисинин” сыйкырынан улам бир жигиттин жаратылышка жарашып, жаратылыш жигитке жарашып, кубанычы ичине батпай жадырап турган элеси көз алдыбызга тартылып өткөнсүйт. Бул жаштыгынын сүрөтүн тартып берүүнү досунан суранып жаткан каарманыбыздын жаштыгынын жаркын элеси. Сүйүктүү селкинин кылчак карашы жигиттин жан дүйнөсүн жагымдуу нурга бөлөп, аны менен кошо жаратылыш да “күлүп ийгендей” жарык нурга бөлөнүп тургандай болгону чындык. Мына ошол жаштыктын жаркын учурунун элеси ырдагы башка сөздөрдөн дагы дал ушул “*күн тийгендей*”, “*күлүп ийгендей*” деген образдуу салыштырууларга өзгөчө байланып, ырдын жалпы контекстине поэтикалык нур тартуулап тургансыйт.

“Көркөм чыгарманын жаны поэтикалык метафорада” деп Б.Усубалиев айткандай, поэтикалык ой көркөм чыгармада, бул учурда С.Эралиевдин “Жаш чагым” аттуу ырында, сөздөр өздөрүнүн күнүмдүк тиричиликтеги түз маанисинен башка бир жаңы маани-мазмунга көчүп өтүүсүнүн, метафоризациянын негизинде пайда болуп отурат. Б.а., салыштыруу салыштырылып жаткан предмети менен кошо айтылып, көркөм элеси түзүлүп жаткан көрүнүш апачык белгилүү болуп турган менен, негизги сөз “сүрөттөгү” жигитти курчап турган жаратылыш жөнүндө эмес, жигиттин психологиялык абалы, сүйүүнүн жаркын элеси жөнүндө.

Салыштыруу дегеле поэзиядагы бардык образдуулуктун негизи өзөгүн түзүп тургандай. Ал метафоранын да негизин түзөт, *метафора* – жашыруун салыштыруу, кыскартылган, каймана салыштыруу, *жандандыруу* – кубулушту, көрүнүштү жандандырып, жандууларга окшоштуруп салыштыруу, *метонимия* – өз ара байланыштуу нерсени бири-бирине

барабардаштырып салыштыруу, *гипербола* – көбүнчө апыртып, *литота* – кичирейтип салыштыруу. *Эпитетте* аныктагыч, тактагыч, баалагыч эле мазмун бардай сезилген менен мында да жашыруун салыштыруу мааниси катышат. Мисалы, *ысык* мамиле, *салкын* мамиле, *ачуу* ыза, *алтын* баш, *тунук* акыл; мындай эпитеттерде демейдеги нормалдуу абалга салыштырмалуу андан *ысык* же *салкын* экендиги жөнүндө маалымат айтылат. Ал түгүл өтмө маанидеги троптук каражаттар колдонулган эмес, жок делген “Жүз жылдар мындан кийин да” аттуу ырдагы “*Жүз жылдар жылдар мындан кийин да / Бул тоолор минтип турушат, / Ушинтип жерге жаз келип, /*

Ушинтип чыгат ушул ай” деген саптарда да салыштыруучулук маани жок деп кантип айта алабыз. Ырда жүз жылдан кийинки көрүнүш биз билген, биз жакшы көргөн тоо, жаз, айга салыштырылып жатат. Дал ушул “минтип”, “ушинтип” эң жөнөкөй эле сөздөр аркылуу акын жүз жылдан кийинки биз жок келечектеги көрүнүштүн образын көз алдыбызга тартып жатат.

*Күлүктөй алга тез жүргөн
Күндөрдү кармайм деп бирден
Жүргөндө бизге сездирбей
Жаш өмүр ылдам эскирген.*

(“Өмүргө” С.Эралиев)

Бул ырдын саптарындагы “*күлүктөй*” сөзүн өз алдынча салыштыруу катары да кароого болот, а бирок туурасы – строфа толугу менен бир бүтүн тутумдуу метафораны түзөт. Мындагы негизги ой – күндүн күлүктүгү, же аны кармоого мүмкүн эместигин айтуу эмес (бул ар кимге эле түшүнүктүү нерсе го), а жаштыктын өтүп кеткенине карата болгон өкүнүч сезимди билдирүүдө.

Салттуу поэтикалык формадагы лирикага арналган бул бөлүмдө С.Эралиевдин “Булут көчөт”, “Түшүнсөң” ж.б. ырлары жандандыруу, метафора, эпитет, метонимия сыяктуу көркөм сөз каражаттарына байланыштуу кеңири талдоого алынган. Экинчи баптын 2.1.1 бөлүмү **“Акындын атуулдук лирикасында троптун түрлөрүнүн колдонулушу жаңычылдык катары”** деп аталат. Мында акындын, мекен, тоо, көл, жана согуш темасындагы ырларын бөлүп талдоого аракеттендик. Анткени, бул темалара акындын эң көп кайрылган жана ашкере үйрүлүп түшүп, кастарлап жазаган темалары. Бул анан фронтовик акын болгондугу менен да түшүндүрүлсө керек. С.Эралиев мекенге карата сезимин билдирген кезде «мен сени сүйөм, мекеним», «сенсиз менде күн жок» деген сыяктуу кургак эмоция менен ыр курабайт. Ал сезим көбүнчө психологиялык планда, ойдогудай табылган көркөм деталдар менен ачылат:

Ар куурайың, ар жерде жаткан ташың,
Окшоп кетет өзүмдүн жатындашым.
Бир биз эмес, өткөндөгү бабалар да,

Сен үчүн деп арнашкан алтын башын.

Бүгүн коомчулук социалдык тармактардын таасиринде “баарын билем” сезими менен ар бир нерседен кемчилик издеп сынчыл болгон бул коомдо ата журттун жашыл чөбү эмес, куурайын, бозорогон ташын кандашындай жакын тутууну мектеп окуучуларына үйрөтүүдө бул ырлар маанилүү

Экинчи баптын **“Поэмалардагы көркөм сөз каражаттары – акындык чеберчиликтин көрсөткүчү катары”** деп аталган экинчи параграфында С.Эралиевдин традициялык формада жазылган поэмаларындагы көркөм сөз каражаттарынын аткарган идеялык-эстетикалык функциялары талдоого алынды.

Акындыкты тагдыр тутуп, келечегин поэзиядан көргөн бардык улуу муундагы акындарыбыз такшалуунун мерчемдүү бир жолун басып өткөндөн кийин көлөмдүү жанрга, поэмага, айрымдары – А.Токомбаев, А.Токтомушев, О.Султанов сыяктуу акындарыбыз ыр менен жазылган романга кайрылышкан. С.Эралиев дагы алгачкы эки чакан китепчени чыгаргандан кийин А.Твардовскийдин (“Василий Теркин”, 1956), С.Баруздиндин (“Рави и Шаши”, 1957), К.Бекхожиндин (“Егор кызы Мария”, 1957) поэмаларын (үч поэма) жана Тока Салчактын повестин которгондон соң гана поэма жазууну колго алып, “Ак Мөөр” поэмасын жарыялады (1959). Поэма жалпы окурмандар тарабынан зор кызыгуу менен кабыл алынып, жогорку баага татыган.

Поэмада лиро-эпикалык жанр катары бир тараптан каармандардын жүрүм-туруму, ички дүйнөсү окуянын өнүгүүсү менен биргеликте көргөзүлсө, экинчи тараптан акындын ошол сүрөттөлүп жаткан окуяларга карата мамилеси, баасы кошо чагылат. “Ак Мөөрдө” мына ушул моменттерди эмоционалдуу-экспрессивдүү образдуулукта ачып берүүдө акын мыкты поэтикалык үлгүлөрдү жарата алган. Албетте, алдыңкы параграфта сөз кылынган лирикалык ырлардагыдай “Ак Мөөрдө” татаал тутумдуу метафоралык туюнтмалар жокко эсе. Салыштыруу, эпитет, жандандыруу, метафора, метонимия сыяктуу көркөм каражаттар жанрдын талабына ылайык орундуу пайдаланылган.

Сүйүү – ушул, кээде отуна кактамак, / метафора
Кээде – таштай, салкындыгын сактамак, / салыштыруу
Эмнелер жок түпкүрүндө турмуштун...

Мезгил эмес, бирок аны тактамак.

Кызды кара, үмүтүнө кеч кирип, / метафора
Өпкө кагып бүлк-бүлк этип ак тамак,
Жиби үзүлүп чууруп жаткан берметтей, / салыштыруу
Ат жалына жылып деп жылуу жаш тамат...

(“Ак Мөөр”, XXI бөлүм)

Акындын салттуу уйкаштыкта жазылган “Жаңыл мырза”, “Кошойдун жери”, “Ысык-Көл легендасы” аттуу поэмаларында да көркөм сөз каражаттар чеберчилик менен пайдаланылганы белгиленди.

С.Эралиевдин чыгармаларындагы көркөм каражаттар боюнча жазган окумуштуу – адабиятчы А.Садыков, К.Оморкулов, Р.Сыдыковалар көбүрөөк поэмаларына басым жасаган жана бул эмгектер олуттуу иликтөө катары адабият таанууда орду бар. ***Ушул жүйөө менен биз көбүрөөк лирикасына басым жасоого аракеттендик.***

Диссертациянын үчүнчү бабы **“Поэзиядагы жаңы форма – жаңы образдык туюнтмалар, жаңы идеялык-эстетикалык мазмундун ачкычы”** деп аталып, эки параграфтан турат.

“С.Эралиевдин поэзиясындагы жаңычыл лирикалык ойлом” деп аталган параграфта эркин ыр формасындагы лирикалык чыгармаларга талдоо жүргүзүлөт.

Бул бөлүмдө ХХ кылымдын 50-жылдарынын соңу, 60-жылдардын башында Совет өлкөсүнүн искусствосунун бардык тармактарында, анын курамындагы биздин Кыргыз Республикабыздын искусствосунда өзгөчө бир жандануу, жаңылануу, изденүүлөр башталгандыгы, адабият тарыхтарында бул көрүнүштөр ар кандай эркин демилгелүүлүктөргө жол бербей, катуу көзөмөлдүк режимдеги Сталиндик бийликтин аякташы жана ушуга туташ келген мамлекеттин социалдык-экономикалык турмушунун жакшырышы, илимий-техникалык жетишкендиктердин таасириндеги романтикалуу маанай менен түшүндүрүлгөндүгү жөнүндө сөз жүрөт.

Ошондой эле СССРдин көптөгөн чет өлкөлөр менен саясий, маданий мамилелерин жакшыртышы да буга өзүнүн чоң таасирин тийгизген. Чет өлкөлүк учур адабиятынан саясий көз карашы Советтик державанын саясатына кайчы келген көптөгөн өкүлдөрүнүн – прозаик, акын, драматургдардын чыгармаларын которуп, жарыялоо бир топ активдешкен. Ошолордун катарында поэзиянын эркин ыр формасында чыгарма жаратышкан модернист акындар Томас Элиоттун, Пабло Неруданын, Назым Хикметтин поэзиялары да советтик окурмандардын колуна тийди. 60-жылдардын ичинде бул акындардын чыгармалары кыргыз тилине да которулгандыгы белгиленет.

Советтик поэзияда эркин ыр формасында В.Маяковскийдин чыгармалары бар эле. Анын совет мезгилинде жазган ырлары, өзгөчө “Советтик паспорт жөнүндө ыр” деген чыгармасы мектеп партасынан тартып, окурмандарга кеңири тааныш болгон. Кыргыз адабиятында 20-30-жылдарда В.Маяковскийдин таасиринде эркин ыр формасында ыр, поэма жазуу аракеттери болгон. Ж.Турусбековдун “Ук, жер жүзү!”, “Ленин жолу”, “Энеме” аттуу чыгармалары, М.Элебаевдин, К.Маликовдун бир нече ырлары күчтүү публицистикалык пафос, илептүү интонация менен жазылып, тепкичтүү ыр жолдорунан турган. Бирок, чындыгында ал саптарды жыйрып келсе, кыргыздын кадимки 11-12 муундуу, салттуу уйкаштуу ыр формасына туура келет.

Традициялуу ыр формасынан эркин ыр формасына өтүү – бул формалык эле жаңылануу эмес, бул, биринчи иретте мазмундук жаңылануу, ритм, ыргактын жаңылануусу. Ушул жагдай окумуштуу К.Артыкбаев тарабынан абдан туура белгиленген: “Алтымышынчы жылдардан баштап, С.Эралиевдин поэзиясында поэтикалык изденүүнүн жаңы стихиясы, көркөм ойлоонун жаңы илеби көбүрөө оруна ала баштайт. Дүйнөнү андап билүү турмуштун жаңы катмарларын иликтөө процессинде көрүнүштү, предметти, кубулушту жаңыча элестетүү менен мазмундук кыймылдуулугуна, жандуулугуна жетишүү аракетин ал кезде жалаң эле С.Эралиев эмес, Р.Рыскулов, О.Султанов сыяктуу акындарга да мүнөздүү боло баштаган. Ал эми С.Эралиевдин бул багыттагы алгачкы кадамы 1962-жылы “Ала-Тоо” журналынын 10-санына жарыяланган ырларынан ачык көрүндү. Андагы “Токой вальсы” деген ырынын сырткы формасында эч кандай деле жаңылык жок, баягы эле бизге тааныш 6 муундуу ыр өлчөмү менен уйкашка негиздешип жазылган. Бирок ырдын ички формасында кандайдыр бир жаңылыктын, болгондо да көркөм ойлоонун, көркөм элестерди табуунун жаңылыгы бар экендигин көрөбүз” [Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б., 2015. – 503-б.].

Эркин ыр ар түрдүү интонацияны берүүгө өтө ийкемдүү келип, сүйлөшүү кебине жакын турат. Анда муундук, уйкаштык, строфикалык өлчөмдөр өтө эркин болуп, уйкаштык ыр сабында катар же -3-4, 5-6 саптан барып уйкашып, кээде ырдын бир же эки сабы өзүнчө строфа катары эсептелсе, калгандары поэтикалык ойдун маанилик жана ыргактык – интонациялык бөлүктөрүнө жараша ар кыл өлчөмдө бөлүнүшү, же бөлүнбөс бүтүн текст катары да болушу мүмкүн. Эркин ыр формасынын негиздөөчүсү Уолт Уитмен да, советтик акын В.Маяковский да поэзияда ой максималдуу так, керек жерде кескин, курч, уйкаштык жана муун өлчөм үчүн ашыкча сөз издеп убараланбагандай болуу керек дешкен. Албетте, ошол эле убакта алардын эч кимиси поэтикалык ойдун образдуулугу жана предметтүүлүгү үчүн зарыл учурда образдуу көркөм сөз каражаттардан баш тартышкан эмес. Ал түгүл эркин ыр өзүнүн шартылдаган темптүү ыргагы үчүн жайбаракат абстракттуу түшүнүктөргө караганда кээде сезимге “чагылгандай тез” жетүүчү сыйымдуу образдык туюнтмаларды пайдаланууну талап кылат. Мисалы, XX кылым акындарынын поэтикалык лексиконунда “поезд”, “станция”, “вокзал”, “аэропорт”, “аэроплан”, “ракета”, “космос”, “планета” деген образдык туюнтмалар көп учурайт. Жашоонун агымы, өмүрдүн тездиги поезддин жүрүшүнө, аэропландын учушуна, адамдарды жүргүнчүгө, ал эми өмүрдүн белгилүү бир мерчемдери вокзал, станцияга кыйытып салыштырылат. Мындай салыштырууну бизде С.Эралиевдин, Р.Рыскуловдун, О.Султановдун поэзиясынан да кезиктиребиз. “Кыргыз топурагына” (1966) аттуу ырында С.Эралиев:

Миңдеген жол турмушка,
Ар биринде бирден белем *поезддер*,
А мен ачтым *адабият вокзалын*,

“Түзүк ко, – деп, – өзүмдү өзүм издегеним,
казганым”, –

десе, ошол эле ырдын дагы бир жеринде:

Мен сөздөргө жан бералбай – түйшүктүү,
Мен ойлорго от бералбай – түйшүктүү,
Тууган жерим,
Кээде катуу кыйналганда ырымда,
Балким пайдам көп тиймекпи деп кетем,
Ыр айдабай,
Жылкы айдасам кырыңда?! –

деп өзүн туура эмес “поездге” (жолго) түшүп алган жүргүнчүдөй сезип, өзүнүн акындык дараметинен күмөн санагандай болгондугу мисалга тартылат.

С.Эралиевдин эркин ыр формасында жазылган ырларынан У.Уитмендин, В.Маяковскийдин, Э.Межелайтистин чыгармачылыгынын таасирин байкоого болот. Анын “Келечек”, “Мүнөттөгү жылдар”, “Кыргыз топурагына” аттуу ырларынан экинчи дүйнөлүк согушта жеңишти камсыздап, дүйнө жүзүн фашизмдин туткунунан куткарган, космоско биринчи жол салган, жумушчу, дыйкан, интеллигенциянын бекем союзунан турган советтик өлкөнүн гражданини болгондугу үчүн сыймыктануу сезимин ырларында күчтүү интонация менен чагылдырууга умтулгандыгын байкоого болот.

Диссертациянын 3-бабынын **“С.Эралиевдин лиро-эпикалык жанрдагы жаңычыл изденүүлөрү”** деп аталган экинчи параграфында акындын модернисттик бейуйкаш формада жазылган поэмаларындагы көркөм сөз каражаттары талдоого алынды.

XX кылымдын 60-жылдарындагы поэзиядагы жаңылануу, албетте, лирикалык жанрда эле эмес, лиро-эпикалык жанрды да камтыганы түшүнүктүү. 1962-жылдан тартып мезгилдүү басылмаларда С.Эралиевдин верлибр формасындагы уйкашсыз ырлары жарыялана баштаган болсо, 1964-жылы “Ала-Тоо” журналынын 4-санында акындын “Жылдыздарга саякат” аттуу поэмасы жарык көрдү. Көп узабай поэма Э.Межелайтистин ырларын которгон мыкты котормочу, акын, Б.Слуцкий тарабынан орус тилине которулуп, “Дружба народов” журналынын 1965-жылдагы 6-санына жарык көпдү.

Акындын кыргыз поэзиясына мүнөздүү болбогон “чоочун” формада жазылган поэмасынын пайда болушу биздин адабий коомчулугубузда дала талаш-тартыштарды туудурду. Бир катар адабиятчы-сынчылар жана окуучулардын бир даары поэманы жогору баалашып, анын формасынын жаңы мазмунга ылайык табылгандыгын жана муну менен акын чеберчиликтин жогорку үлгүсүн көрсөткөндүгүн белгилешсе, айрымдары анын формасынын, б.а. уйкашсыздыгын, ритмиздигинин “кыртыштан”

биротоло ажыраган жаңылык экендигин, андай жаңылыктын турмушта жарамсыздыгын көрсөтүшөт.

“Жылдыздарга саякаттан” кийин акындын “Атам, жерим жана мен”, “Жол”, “Ак жыттар” поэмалары жарык көрүп, мурдагы талаш-тартыштар “Кыргызстан маданияты” жумалыгынын беттеринде андан ары улантылды.

Бул поэма жөнүндө О.Ибраимов “Поэма кыргыз поэзиясындагы жаңы сөз, болгондо да, принцибинде жаңы сөз эле. С.Эралиевдин метафоралуу ойлому “Жылдыздарга саякатта” өзүнүн апогейине, логикалык чекитине жетти. Профессионалдык поэзия үчүн сөздүн тике маанисинде жаңы көркөм мейкиндиктер ачылды” – деп белгилеген. [Ибраимов.О Жылдыз кайыган ырлар [Текст] /О.Ибраимов//Ала-Тоо, -1991.-№9-10.-144-б]

С.Эралиев адабиятыбыздын белгилүү бир дооруна мүнөздүү баёо романтизмден жетилген реализмге алып келген урбанисттик поэзиянын үлгүсү катары адабий тарыхыбызда калды. Космос доорунун аптыктырган эпкинин ак ырдын акценттүү кайрыктары, эркин ыр өлчөмдөрү менен туюнтуу абзел эле, анын үстүнө жоргонун жүрүшүндөй жылжыган салттуу размерлерди жаңыртуу, структуралык оппозицияларды негиздөө зарылчылыгы (фоникадан тартып поэтикалык синтаксиске чейин) да эбак күн тартибине коюлган эстетикалык проблема болчу. С.Эралиев, Р.Рыскулов, О.Султанов баштаган бир катар таланттуу калемгерлер ушул мыйзамченемдүү чыгармачылык милдеттин өтөөсүнө өз убагында чыгышты. Бул милдеттердин өтөөсүнө адеп чыккандардын бири, ошол кездеги адабий өнүгүүнүн алдыңкы катарында жүргөн калемгер С.Эралиев экендигинен эч бир шек жок. Поэзия – жашаган заманынын мүнөзүнө жараша калыптанат, мезгилдин ырагына жана динамикасына ылайык туюнтулат. Демек, поэзия – доордун сөз менен айтылган дилнаамасы, улуттун рухий тарыхын өзүнө чөгөргөн көркөм структура. Ага мисал – С.Эралиевдин чыгармачылыгы, ырлары, поэмалары. Кыргыз тарыхынын XX кылымдын 50-60-жылдарынан берки рухий элесин, жүрөк тамгасын таанып билем деген урпак С.Эралиевдин чыгармаларын окуп билмейинче эч качан ал доор жөнүндө толугураак элес топтой албасына түк шек кылууга болбойт.

Жыйынтыктап айтканда, С.Эралиевдин жаңычыл эркин ыр формасы багытындагы изденүүлөрү өзү менен кошо жалпы эле кыргыз поэзиясына жаңычыл ыргак, жаңычыл поэтикалык образдуу түшүнүк-туюнтмаларды, мурун колдонулбаган өзгөчө көркөм каражаттарды кошо ала келди. Улуттук поэзиябыздагы новатордук көрүнүштөр өз учурунда Р.Рыскулов, О.Султанов, М.Абылкасымова, Т.Муканов сыяктуу акындардын чыгармачылык табылгалары менен бекемделди. Эркин ыр формасы менен кошо келген өз учурундагы жаңычыл көрүнгөн туюнтмалар, көркөм сөз каражаттары бүгүнкү күндөгү улуттук поэтикалык дүйнө кабылдоодо кадыресе көнүмүш көрүнүштөн кабылданып, анын таасирин салттуу уйкаштыктагы поэзиябыздан да байкоого болот.

КОРУТУНДУ

Кыргыздын көрүнүктүү акыны Сүйүнбай Эралиев узак жана жемиштүү чыгармачылык жолду басып өттү. Акындын алгачкы жыйнагы 1949-жылы жарык көрсө, көзү тирүүсүндөгү соңку жыйнагы 2009-жылы “Ырлар жана поэмалар” деген ат менен жарык көргөн экен. Ушул мезгил аралыгында акын канчалаган чыгармачылык тажрыйба топтоп, мезгилдүү басылмаларда, ыр жыйнактарда жарык көргөн нечендеген чыгармалары менен окурмандарына эстетикалык рахат тартуулап, өзүнөн кийинки чыгармачыл муунга өрнөк болду. С.Эралиевдин мууну К.Тыныстанов, А.Токомбаев, А.Осмонов сыяктуу улуу муундун поэтикалык традициясын татыктуу улантуучулар болуу менен бирге, алар кыргыз поэзиясын жаңыча модернисттик, поэтикалык образ, жаңы форма, жаңы ыргак, жаңы көркөм туюнтмаларды да алып келишти. Диссертациянын ичинде айтылып өткөндөй, С.Эралиев көпчүлүк илимпоз адабиятчыларыбыз, сынчыларыбыздын белгилешинче, кыргыз поэзиясындагы жаңычыл акындардын алдыңкы сабында турган. Биз изилдөөбүздө С.Эралиевдин кыргыз поэзиясынын салттуу жолунда жана эркин ыр формасында жетишкен акындык өздүк табылгылары менен ийгиликтеринин негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болгон көркөм сөз каражаттарын колдонуу чеберчилиги жагдайында тутумдаш иликтөөгө аракет кылдык. Андагы акындын кыргыз поэзиясындагы кийирген жаңычылдыгы, көркөм поэтикалык каражат ширешмелерин ачып көрсөтүүгө басым жасалды. Диссертациялык ишибизде иликтөөлөрүбүздү жыйынтыктап, төмөнкүдөй корутундуларга келдик:

1. С. Эралиевдин чыгармачылыгы боюнча бүгүнкү күнгө чейин бир катар адабий сын, обзордук, портреттик макала, рецензия, юбилейлик макала, монографиялык, диссертациялык мүнөздөгү илимий эмгектер жазылган. Адабиятчы окумуштуулар: К.Оморкулов С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм чеберчиликтин эволюциясын, ал эми Р.Сыдыкова поэмаларга басым жасаган. Ал эми К. Биялиев акындык котормочулук чеберчилигин талдоого алган. Адабиятчы А. Садыков А.Малдыбаева менен биргеликте “Сага айткан сыр” жалгыз прозалык чыгармасына жана эркин ыр формасындагы поэмаларына арналган эмгектери бар. Аларда акындык чеберчиликтин ар кыл маселелер, акындык чеберчиликтин эволюциясы, эркин ыр формасындагы чыгармачылыктагы ийгилик кемчиликтер жөнүндө сөз болгон. Жазылган эмгектерде акындын чеберчилиги боюнча айрым чыгармаларды талдоосу көркөм сөз каражаттары маселесине да кайрылып өткөн учурлары бар. Бирок алар фрагментардуу мүнөздө, ошол себептүү биз өзүбүздүн изилдөө ишибизде С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм сөз каражаттар маселесин системалуу, толук карап чыгууну максат кылып алдык.

2. Кыргыз адабият таанусунда, фольклористикада көркөм сөз каражаттарына байланыштуу монографиялык мүнөздө жазылган адабий теориялык эмгектер: А.Акматалиев, Ж. Бакашова, С. Кайыпов, К.Кырбашев, Р.Сыдыкова тарабынан жазылган. Биздин эмгектин өзгөчөлүгү – көркөм сөз каражаттары маселеси белгилүү акын
3. С. Эралиевдин чыгармачылыгы менен байланышта каралгандыгында. С.Эралиевдин жаз, табийгат, тоолор, махабат жана адам тематикасындагы лирикасын иликтеп жатып акындын тилинин ашкере бай корун жана эч кимде кездешпеген бай көркөм каражаттар менен поэтикалык ширешмелердин жаратуучусу катары тааныдык. Ал бир эле тематикадагы ырларында улам жаңы айкаш менен салыштырууларды колдонуп, ар башка ракурстан ачып бере алгандыгы менен кыргыз адабиятындагы бараандуу орду бар лирик катары баасын тапкан калемгер катары ачууга аракеттендик. Мындан сырткары, атуулдук поэзиясы, философиялуу лирикалык ырларын талдоо аркылуу тилибиздеги көрүнүштү, түшүнүктү атоочу номинативдик маанидеги сөздөр поэтикалык ойду берүүдө кандайдыр бир окшоштук, элестик, үндүк, сапаттык, мезгилдик ж.б жактан маанилик айкалышуу жана ордун алмаштыруунун натыйжасында алар өздөрүнүн туруктуу баштапкы тике маанилерин өзгөртүп жаңы поэтикалуу өтмө мааниге өтүп кетээри эралиевдик поэтикалык саптар менен бекемделди. Бул өтмө маанидеги троптук көркөм сөз каражаттар абстракттуу, көркөм, татаал түшүнүктөрдү конкреттештирүү, окуялар менен кубулуштардын предметтүүлүгүн, элестүүлүгүн арттыруу үчүн колдонулганы тастыкталды.
4. С.Эралиевдин салттуу поэтикалык ыкмадагы поэмаларында “Ак Мөөр”, “Жаңыл мырза”, “Кошойдун жери”, “Ысык Көл легендасы” аттуу эмоционалдуу -экспрессивдүү образдуулукту жүргүзүүчү, салыштыруу, эпитет, жандандыруу, метафора, метонимия, симфора, синекдоха жана гипербола сыяктуу көркөм каражаттар жанрдын талабына ылайык чебер пайдаланылган. Бирок, бул поэмаларда да акындын лирикаларына салыштырмалуу татаал тутумдуу метафоралык туюнтмалар сейрегирээк кездешет.
5. С.Эралиев ХХ-кылымдын 60-жылдарында кыргыз поэзиясына жаңылык алып келген акындардын сап башында турат. Бул жаңылануу, биринчи иретте, 50-60-жылдардагы совет коомундагы, “хрущевдук жазгы жаңылануунун” тийгизген таасири, экинчиден илимий-техникалык прогресс, космостук ачылыштардын оптимистик духу, үчүнчүдөн А. Рембо, П. Элюар, У. Уитмен, Р. Фрост, Э. Верхарн, Пабло Неруда, Назым Хикмет, Райкер Мария Рильке, Томас Элиот сыяктуу модернист акындарынын орус тилинде жарык көргөн чыгармаларынын таасиринин негизинде

болду. С.Эралиевдин эркин ыр формасында жазылган “Бүбүсара”, “Мүнөттөгү жылдар”, “Сулуу көрдүм”, “Кыргыз топурагына” ж.б лирикалык ырларын талдоо аркылуу жаңылануу поэтикалык форма жагынан эле эмес, мазмундук жаңылануу, көркөм ойлоонун, адам сезими менен дүйнө таанымы, көркөм элестерди табуунун жаңылыгы болгондугу белгиленди. С. Эралиевдин “Жылдыздарга саякат” поэмасы кыргыз поэзиясынын лиро-эпикалык жанрындагы этаптык чыгарма.

6. С. Эралиевдин модернисттик парадигмада жазылган “Атам, жерим жерим жана мен”, “Жол”, “Ак жыттар” сыяктуу поэмаларындагы троптук көркөм сөз туюнтмалар шарттуу -романтикалык мүнөз, импрессионисттик түс, боёк тартуулап турат.

Андыктан, кыргыз адабиятында эң узак жана системалуу жазган, кыргыз адабиятындагы 5 этапты басып өткөн (согуштан кийинки калыптануу, 70-жылдардагы эркин ыр жана модернисттик, 90-жылдардагы кайра куруу, 2000-жылдардагы улуттук кайра жаралуу, жаңы кыргыз адабият) жана котормону да ийгиликтүү аркалаган акын катары С.Эралиевдин чыгармалары дагы бир топ иликтөөлөргө объект боло алат. Ал эми биздин изилдөө ишибиз да адабиятыбызга пайдалуу эмгек болот деп ишеним артабыз.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛДЫ:

1. **Кадырбек, к.Н.** С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм сүрөттөөнүн ийгиликтери [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУнун жарчысы. - №3. – 2007. – 160-162-б.
2. **Кадырбек, к.Н.** С.Эралиевдин пейзаждык лирикасынын табияты [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУнун жарчысы. - №6. – 2007. – 28-31-б.
3. **Кадырбек, к.Н.** Акындар кыргыз тилин байытып... (С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм каражаттар тууралуу) [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУнун жарчысы. - №4. – 2008. – 232-235-б.
4. **Кадырбек, к.Н.** Ч.Айтматовдун ааламынан С.Эралиевдин сырдуу дүйнөсүнө чейин [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Адабият жана искусство маселелери. - №4,5. – 2008. – 123-128-б.
5. **Кадырбек, к.Н.** С.Эралиевдин поэзиясындагы тоолор темасы [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУнун Жарчысы. - №4. – 2008. – 56-58-б.
6. **Кадырбек, к.Н.** С.Эралиевдин тематикасы жана акындык жаңычылдыгы [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУнун жарчысы. - №4. – 2018. – 99-103-бет.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37074075_78532388.pdf

7. **Кадырбек, к.Н.** С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм каражаттардын айрым түрлөрү акындык чеберчиликтин көрсөткүчү [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУ нун жарчысы. - №3. – 2019. – 122-129-б.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42965443_74438607.pdf

8. **Кадырбек, к.Н.** С. Эралиевдин поэзиясында философиялык тематика: убакыт, мезгил категорияларынын чагылдырылышы [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - №12. – 2019. – 253-257-б.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_43930818_63287484.pdf
9. **Кадырбек, к.Н.** Философские особенности и художественное отражениетемы поэта и поэзии лирике С. Эралиева [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Наука образование техника. - №3(66). – 2019. – 68-71-б.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42818973_32711160.pdf
10. **Кадырбек, к.Н.** Сүйүнбай Эралиевдин пейзаждык лирикасынын табияты [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Ош МУнун жарчысы. – Т.2, №4. – 2021. – 24-31-б.
[https://www.oshsu.kg/storage/uploads/files/11630489828Pedagogika i psihologiYubiley Momunaliev S. 2021.pdf](https://www.oshsu.kg/storage/uploads/files/11630489828Pedagogika_i_psihologiYubiley_Momunaliev_S. 2021.pdf)
11. **Кадырбек, к.Н.** Сүйүнбай Эралиевдин поэзиясы - кыргыз жан дүйнөсүнүн көркөм энциклопедиясы (жаңы ырларынын мисалында) [Текст] / Н.Кадырбек кызы // Alatoo Academic studies. - №1. – 2021. – 195-203-бет.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_45598526_84044778.pdf

Кадырбек кызы Нуркыз «Сүйүнбай Эралиевдин поэзиясындагы көркөм сөз каражаттар системасы» деген темадагы 10.01.01 - кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: верлибир, гипербола, лирика, метафора, метонимия, новаторство, образдуулук, оксюморон, поэзия, поэма, салыштыруу, синегдоха, троп.

Изилдөөнүн предмети: С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм каражаттар системасына адабий талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн объектиси: С.Эралиевдин жалпы чыгармачылыгы жана ал боюнча изилдөөлөр.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз адабиятынын, анын ичинен поэзиянын өнүгүү жолунда поэтикалык көркөм сөз каражаттарын колдонуу чеберчилиги жагынан Сүйүнбай Эралиевдин кошкон салымын жана адабияттагы ордун аныктоо изилдөөнүн негизги максаты катары каралат.

Изилдөө методдору: Тарыхый-салыштырма, аналитикалык.

Изилдөөнүн натыйжалары жама илимий жаңычылдыгы: С.Эралиевдин поэзиясындагы көркөм сөз каражаттары биринчи жолу системалуу изилденип, ар тараптуу бааланды.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертациянын жоболору жана тыянактары кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшүнө, кыргыз адабиятыш окуп үйрөнүүгө, поэзия жанрынын табиятын аңдаштырууга анын теориялык аспектилерин түшүнүүгө жардам берет. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар окуу китептерин, программаларын түзүү, аларды толуктоо жана жаңылоо иштеринде пайдаланууга болот.

Колдонуу чөйрөсү: Илимий иштин материалдары менен жыйынтыктарын адабиятчы-окумуштуулар адабият таануу илиминин аталган багыттагы түрдүү проблемаларын изилдөөдө, тактоодо, жогорку окуу жайларынын филолог студенттери, магистранттары, аспиранттары, өздөрүнүн илимий-теориялык билимдерин өркүндөтүүдө колдоно алышат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кадырбек кызы Нуркыз «Система художественных средств в поэзии Суйунбай Эралиева» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 — кыргызская литература

Ключевые слова: верлибир, гипербола, лирика, метафора, метонимия, новаторство, образность, оксюморон, поэзия, поэма, сравнение, синегдоха, троп.

Предмет исследования – теоретический и литературно-фактические материалы касающиеся вопроса художественных средств в поэзии.

Объектом исследования – творчество С.Эралиева, литературоведческое исследование.

Цель исследования – исследовать творчество С.Эралиева, изучить его мастерство по применению художественных средств.

Методы исследования: историко-сравнительный, аналитический.

Предложения по использованию: Результаты и положения, полученные в ходе нашего исследования, вносят свой определённый вклад в развитие кыргызского литературоведения, в изучение жанровой природы поэзии, а также в исследование теоретических аспектов художественных средств.

Материалы и результаты исследования могут служить в качестве теоретического материала в составлении, дополнении и обновлении учебников и программ.

Область применения: Материалы и результаты, полученные в ходе исследования, могут быть применены при рассмотрении вопросов по упомянутому направлению. А образовательное значение заключается в использовании студентами-филологами, магистрантами аспирантами основных результатов исследования в целях совершенствования научно-теоретических знаний.

ABSTRACT

of dissertation work of Kadyrbek kyzy Nurkyz "The system of artistic means in the poetry of Suyunbai Eraliev" for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature

Key words: free verse, hyperbole, lyrics, metaphor, metonymy, innovation, imagery, oxymoron, poetry, poem, comparison, synecdoche, trope.

Subject of study: theoretical and literary-factual materials concerning the issue of artistic means in poetry.

Object of research: creative works by S. Eraliev, literary studies on this subject.

The purpose of the study: to explore the creative work of S. Eraliev, to study his mastership in the use of artistic means.

Research methods: historical-comparative, analytical.

Results and scientific novelty of the research: Artistic means in the poetry of S. Eraliev were subjected to systematic research and received a comprehensive assessment for the first time.

Suggestions for use: The results and provisions of the dissertation make a certain contribution to the development of Kyrgyz literary criticism, to the study of the genre nature of poetry, as well as to the study of the theoretical aspects of artistic means. The results of the study obtained during the study can be used in writing textbooks, compiling programs, as well as in working to supplement and update them.

Scope of use: The materials and results of the dissertation research can be used by literary scholars in the study, clarification of various issues of the named area of literary criticism, and by students, undergraduates and graduate students of higher educational institutions to improve their scientific and theoretical knowledge.